

"Stormvloed 1509"

Geschiedenis van de Dollard

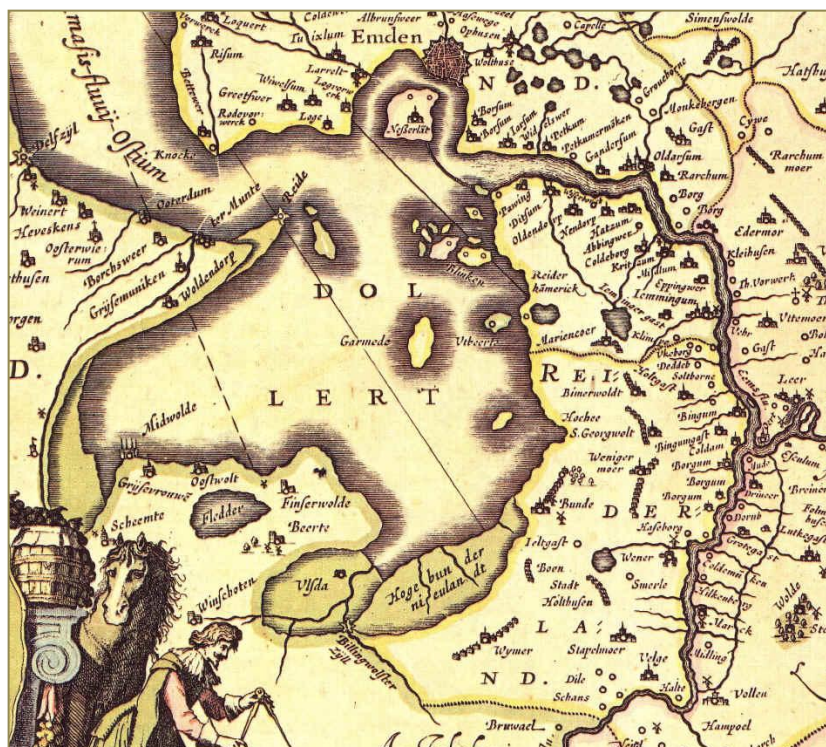
Op 19 september 2009 organiseerde de Stichting Verdrongen Geschiedenis in de aula van het Ubbo Emmius Gymnasium te Leer (Ostfriesland) een symposium over de geschiedenis van de Dollard.

De aanleiding tot het organiseren van dit symposium was het feit dat 500 jaar eerder de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 de dijken van de rivier de Eems deed doorbreken, waardoor meer dan dertig dorpen en woonsteden ten onder gingen en de Dollard zijn grootste omvang ooit kreeg.

Artikel:

Middeleeuwse opstreknederzettingen in het oostelijk Dollardrandgebied

Auteur: Dr. Johannes Ey

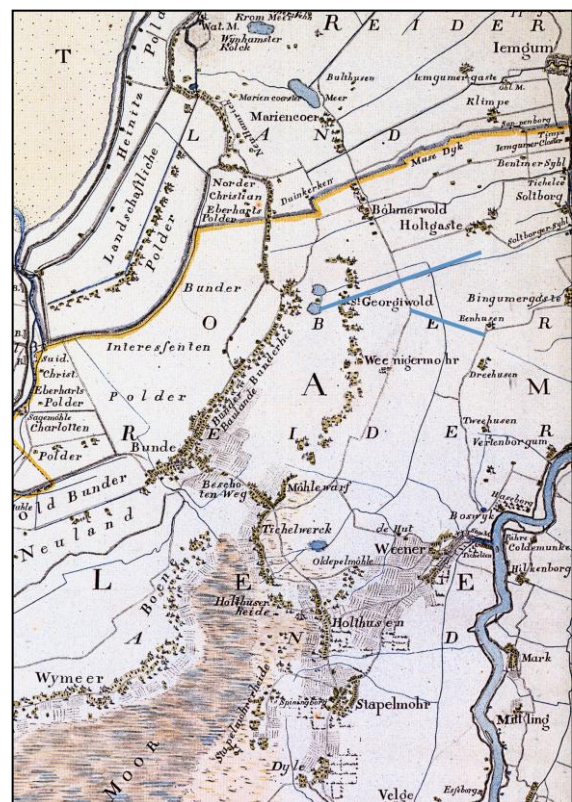
Middeleeuwse opstreknedersettingen in het oostelijk Dollardrandgebied¹

Johannes Ey

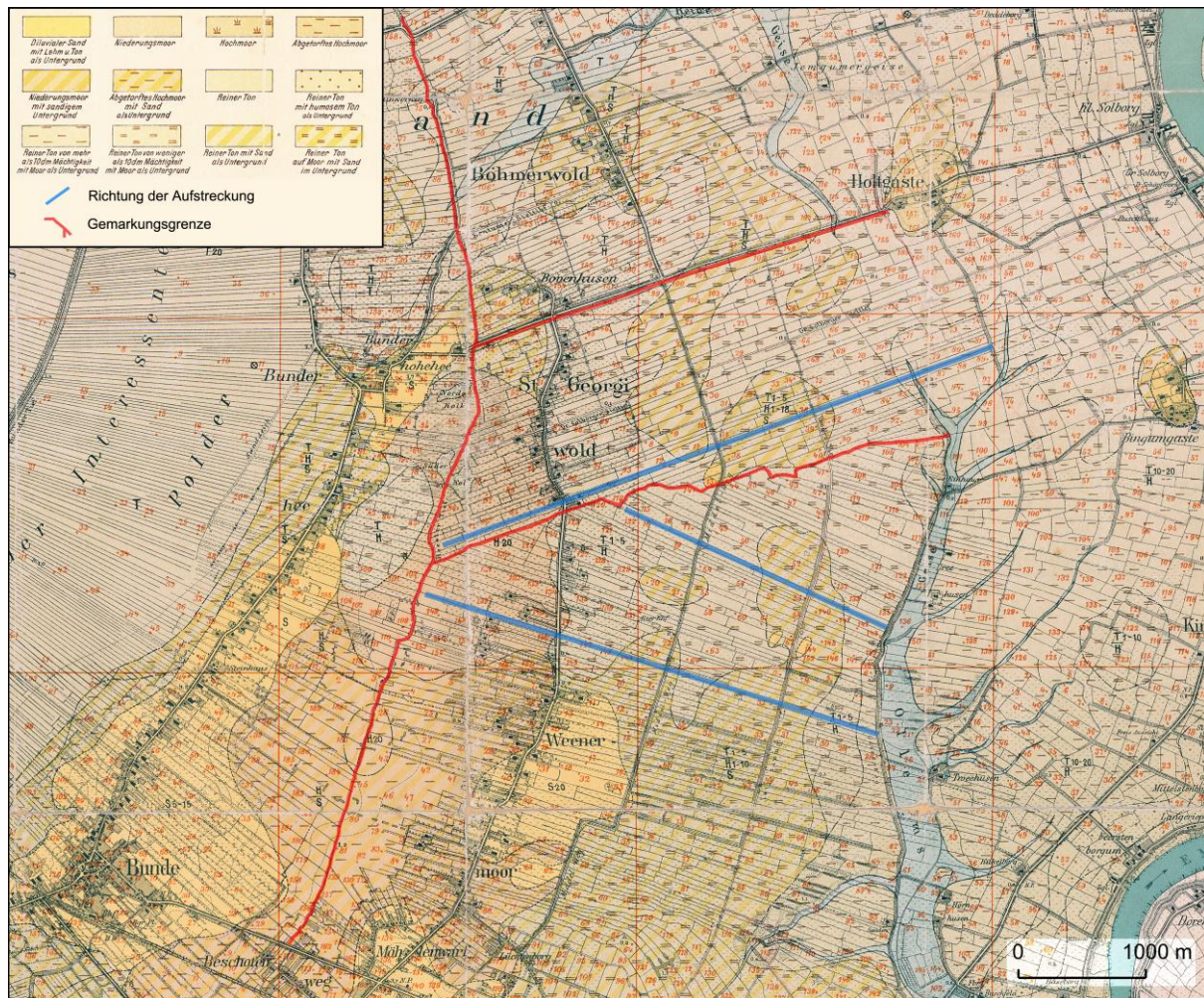
In de late Middeleeuwen vormden in Ostfriesland overstromingen bij door stormvloed veroorzaakte dijkdoorbraken van de Eems een bedreiging voor de mens en zijn woongebied. Daarnaast had de langdurige ontginning van het veen door ontwatering en inklink een ernstige vernatting van het areaal aan bouwland veroorzaakt. De mens gaf daar zijn woon- en leefgebied op, en hele nederzettingen werden stapsgewijs verplaatst naar de hoger gelegen veenranden en zandgronden. Daar bouwde men lintvormige nederzettingen met boerderijen en daarop aansluitende brede percelen. Dit resultaat van de middeleeuwse kolonisatie van het veen, de zg. opstreknedersetting, komt in Ostfriesland veel voor op de grens van het niet in cultuur gebrachte hoogveen, de laaggelegen veenmoerassen en laagvenen, en ook op de zandgronden. In deze bijdrage wordt de geschiedenis van dit type nederzetting beschreven, toegelicht aan het dorp St. Georgiworld

Het landschap

Op de „Camp’schen Karte“ van Ostfriesland uit 1806 zijn talrijke opstreknedersettingen ingetekend². Dit is voor dit gebied de oudst bekende nauwkeurige kaart waarop de volgende namen worden vermeld: *Mariencoer* (Marienchor), *Böhmerwold*, *St. Georgiworld*, *Weenigermohr* (Weenermoor), *Boene* (Boen), *Wymeer*, *Bunderhee*, *Holthusen* en *Stapelmohr* (Stapelmoor) (Afb. 1). Al deze oostelijk van de Dollard gelegen opstreknedersettingen liggen op de rand van de Oldenburg-Oostfriesche heuvelrug, een oud morenelandschap, waar in het Holoceen veenvorming optrad³. Het in oostelijke richting aansluitende laaggelegen land bestaat uit met slib afgedekt laagveen (veenmoeras)

Afb. 1 – Opstreknedersettingen op de “Camp’sche Karte” van Ostfriesland (1806). Naar W. Henninger, B. Kappelhof & H. Schumacher (Hrsg.), 2005. Gewijzigd; digitale bewerking: R. Kiepe. Blauwe lijnen: richting van opstrek (zie ook Afb. 2)

Afb. 2 – Landschapstypen in de omgeving van St. Georgiwoold. Naar D. Wildvang, 1938. Gewijzigd, digitale bewerking: R. Kiepe. Rode lijnen: nederzettingsgrenzen. Blauwe lijnen: richting van opstrekking

en strekt zich verder naar het oosten uit tot aan de oeverwal van de Eems, waarop rivierklei is afgezet. Op de overgang van veen naar veenmoeras strekt zich nu een rij van nederzettingen uit van St. Georgiwoold tot Weenermoor. Ten westen van St. Georgiwoold en het noordelijk deel van Weenermoor is er laagveen tot aan de geestgrond bij Bunde; ten westen van het zuidelijk deel van Weenermoor ten Georgiwoold en het noordelijk deel van Weenermoor is er laagveen tot aan de geestgrond bij Bunde; ten westen van het zuidelijk deel van Weenermoor bevindt zich nu afgegraven veen (Afb. 2). De hier meest noordelijk gelegen opstrek-neder-

zettingen Marienchor en Böhmerwoold zijn geheel omgeven door veenmoeras.

Ligging der nederzettingen en hun ondergrond

De opstrek-nederzettingen bevinden zich sinds de Middeleeuwen op en langs de rand van het veen. Sedert de 13^e eeuw kunnen we voor deze nederzettingen in het Duitse kustgebied, en ook in Reiderland, er van uitgaan dat ze tegen hoge waterstanden werden beschermd door een evenwijdig aan de Eems verlopende lijn van winterdijken. Aan de andere kant van het Reiderland, ca. 800 m westelijk van de geestgrond van Bunderhee, is nog een

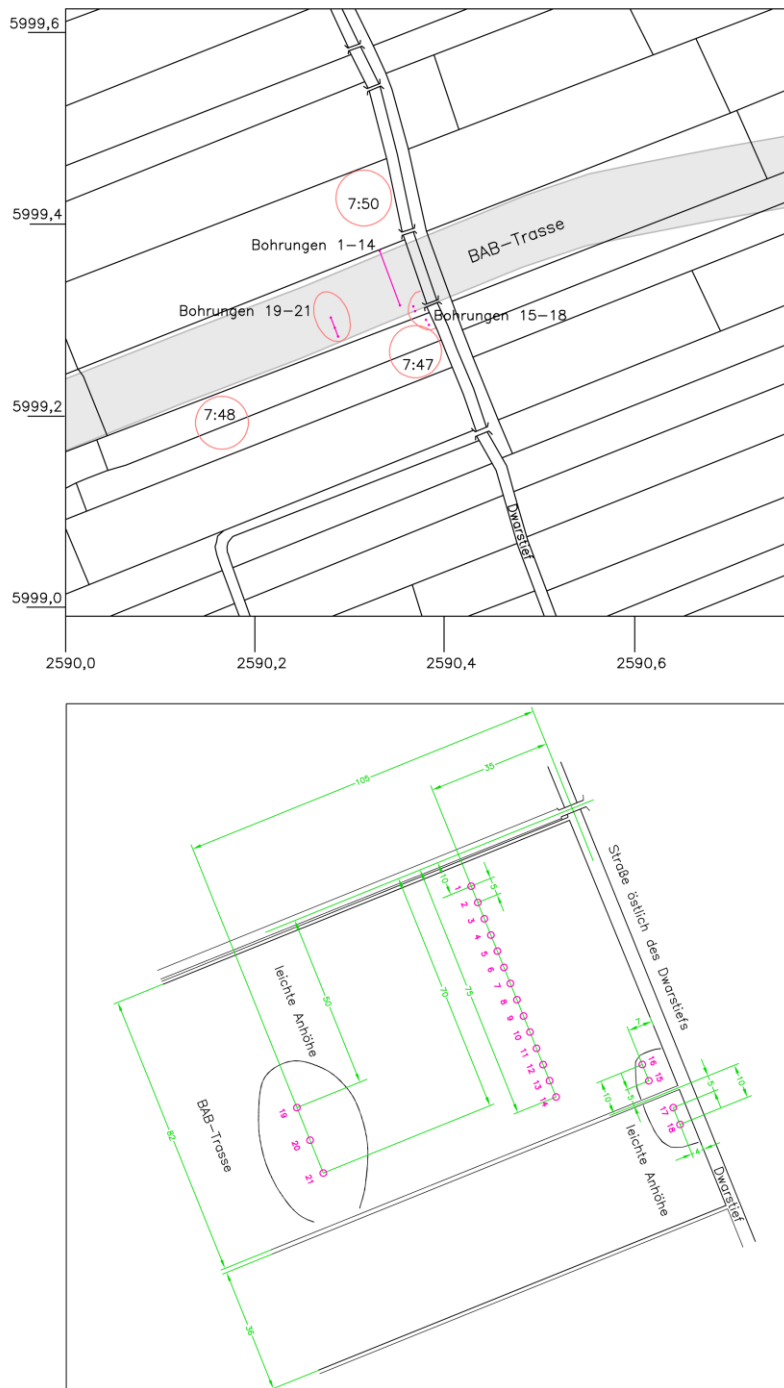
restant van de oudste thans nog zichtbare Dollarddijk bewaard gebleven, de "Sand-deich"⁴.

De lengterichting van de opstrek-nederzettingen schijnt in eerste aanleg reeds op de rand van de geestgrond georiënteerd te

zijn geweest, ook wanneer er toen al sprake was van slikafzetting of veenvorming⁵. De lengte van een nederzetting, en daarmee het aantal boerderijen, was sterk variabel. De nederzetting Marienchor was ca. 1000 m lang, die van Böhmerwold en St.

Georgiwold ca. 1500 m, en die van Weenermoor zelfs 3200m. Alleen de meer westelijk (Bunderhee) en zuidelijk (Holthusen en Stapelmoor) gelegen nederzettingen lagen in aanvang direct op de geestrand. In de overige opstrek-nederzettingen Marienchor, Böhmerwold, St. Georgiwold, Weenermoor, Boen en Wymeer bevinden zich de boerenplaatsen op een kunstmatig opgeworpen verhoging van zand of klei met een hoogte tot 0,40 m. Dit zijn geen wierden om tegen overfloeding te beschermen, maar relatief platte woonheuvels om vernatting van de boerderijen te voorkomen. Deze bouwwijze en functie der woonheuvels stemt overeen met die van de in de Middeleeuwen resp. jonge Nieuwe Tijd (na ca. 1500) ontstane lintvormige veenrandnederzettingen van het Wesermarsch⁶, en ook met de sinds de 12e/13e eeuw ontstane één-boerderij-nederzettingen in Butjadingen (tussen Weser en Jadebusen)^{7,8}.

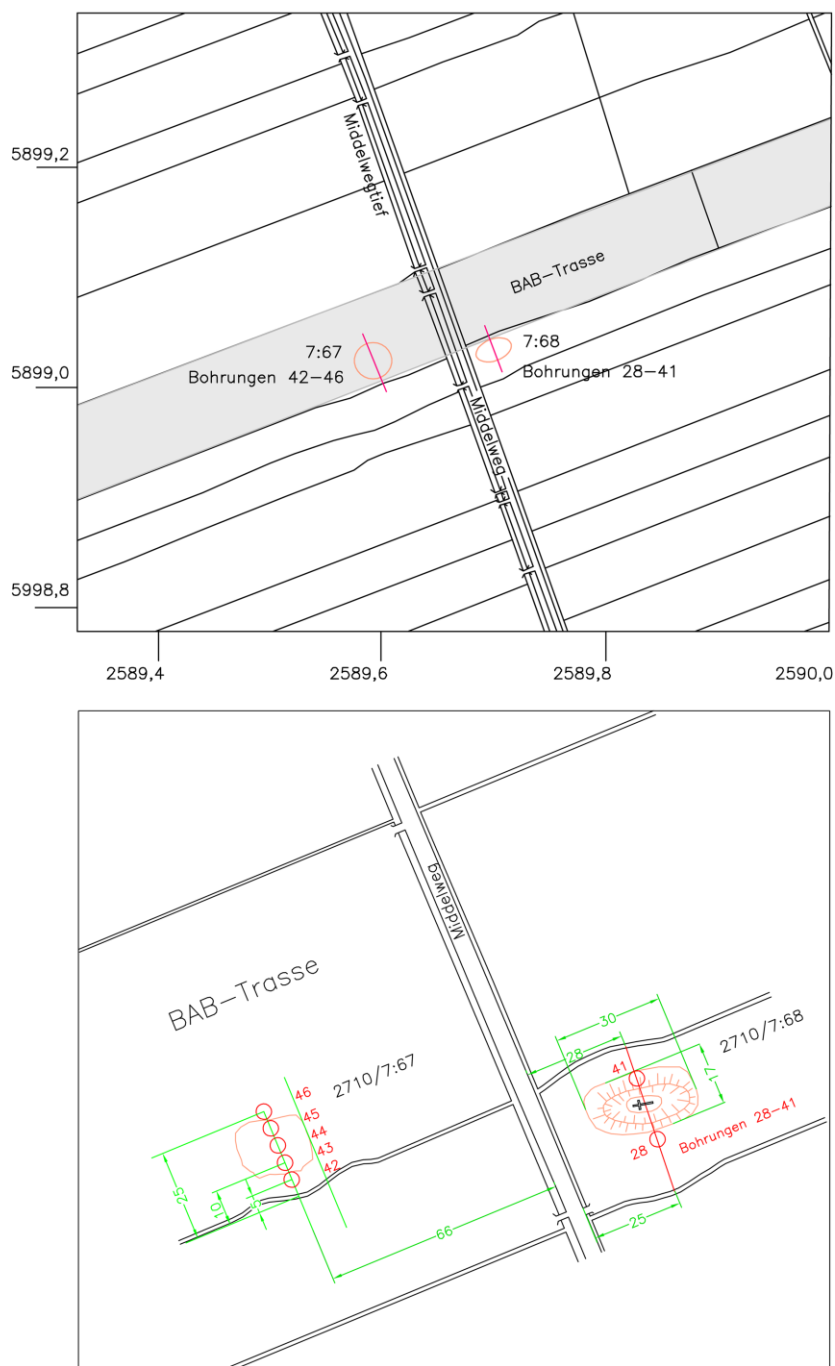
Het terrein tussen de hui-

Afb. 3 – St. Georgiwold, Dwarstief, 1986. Overzicht van boorlocaties en vondstplaatsen (boven) en detail van het Autobahn (BAB) tracé (onder). Met toestemming van Landesvermessung und Geobasisinformation Niedersachsen. Digitale bewerking: R. Kiepe, R. Stamm.

dige straat van St. Georgi-wold en het Dwarstief (Dwarstdiep) ligt onder een 15 tot 20 cm dikke sliblaag. Daaronder ligt laagveen. Meer naar het oosten – tussen Dwarstief en Holtgast resp. Geiseweg) – is het laagveen met 0,4 tot 1 m slib bedekt. In 1985 werden in verband met de aanleg van de Autobahn ten westen van de Eemstunnel door de Ost-friesische Landschaft sonderingen met een guts uitgevoerd om de opbouw van de ondergrond en de dikte van de veenlaag te onderzoeken. Ten westen van het Dwarstief (Afb. 3) werden geen sporen van een wierde aangetroffen; hier lag 35 cm slib op het veen. Vlak langs het Dwarstief en 107 m naar het westen vond men wel licht verhoogde met 30 cm slib overdekte zandkopjes, maar geen aanwijzingen voor wierden. Boringen in de kerkwierde langs de Middeweg (Afb. 4) toonden een direct onder de kleilaag liggende 90 cm dikke veenlaag aan. Aan de andere kant van de Middeweg, onder een nederzittingsplaats uit de Middeleeuwen, was de onder de klei liggende veenlaag maximaal 35 cm dik. Het natuurlijke maaiveld lag hier bij het Dwarstief zeer laag, een gevolg van bodemdaling door turfwin-

ning. Hierdoor moet ontwatering en het uitoefenen van landbouw bij wateroverlast zeer moeilijk zijn geweest. Dit werd nog versterkt door wateroverlast vanuit de in de late Middeleeuwen en later verlande Eemszijtakken Jemgumgeise in het noor-

Afb. 4 – St. Georgi-wold, Middeweg, 1986. Boorlocaties, kerkwierde en nederzittingslocatie (boven) en detail van het Autobahn (BAB) tracé (onder). Ondergrond: Deutsche Grundkarte 1:5000 Bl. 2710/30. Uitsnede, gewijzigd Met toestemming van LGLN. Digitale bewerking: R. Kiepe, R. Stamm.

den en Weenergeise in het zuiden^{3,4}.

Perceelvorm

Bij de middeleeuwse veenkolonisatie hoort een geheel eigen vorm van grondverkaveling dat zijn basis vindt in het zogenoemde “recht van opstrek”. Vandaar ook de naam opstreknerdertzetting. Een koopbrief uit 1561 illustreert hoe dit recht van opstrek werkt⁹. Een toenmalige kolonist kon in Ostfriesland binnen het geplande nederzettingsbereik een gedeelte van de hoogveenrand in bezit nemen met een vooraf vastgelegde breedte. Dat vormde de basis van zijn grondbezit. Aan weerszijden gaven ontwateringsgreppels de grens van zijn bezit aan. Met handhaving van die basisbreedte mocht hij zijn perceel rechtlijnig in het veen uitbreiden (‘opstrekken’) tot aan een natuurlijke hinderenis, bijv. een waterloop, of de grens van een buurperceel. De voor kolonisten geldende perceelbreedte varieerde niet alleen tussen maar ook binnen de nederzettingen. Perceelgroepen met eenzelfde breedte stammen veelal uit een samenhangende koloniseringsfase.

Dit principe van perceelsvorm is in de opstreknerdertzettingen Böhmerwold, St. Georgiwold en Weenermoor herkenbaar (zie Afb. 2). Zo komen in St. Georgiwold twee groepen van perceelbreedte voor: een groep met percelen van 70 m breed, en een groep met een breedte van 80 – 90 m.³ De vastgestelde perceelbreedte schijnt verband te houden met de maximaal bereikbare lengte der percelen, rekening houdend met het verloop van buurpercelen. Die maximale lengte varieerde tussen 600 en 4000 m. Klaarblijkelijk streefde men naar een uiteindelijke perceeloppervlak van 15 – 20 ha.³ Een vergelijkbare vaststelling van een vaste breedte voor een groep van percelen vin-

den we alleen nog in bijv. Frieschenmoor, nabij Brake, aan de Weser.¹⁰ Voor deze nederzetting ontbreken evenwel schriftelijke bronnen over het recht van opstrek als vormgevingsprincipe.

Datering en stichters

Hoe en wanneer kwam nu een dergelijke veenkolonisatie tot stand? Volgens archeologische en historische aanwijzingen ontstonden opstreknerdertzettingen hier en daar in Ostfriesland al in de 9^e eeuw.³ Zo wordt in de overleveringen van het klooster Fulda uit het eind van de 9^e eeuw Cuppargent als locatie genoemd.¹¹ Volgens Van Lengen is Cuppargent identiek aan de nabij Marienhage gelegen opstreknerdertzetting Uggant.¹² De kolonisatie middels opstreknerdertzettingen nam in Ostfriesland pas in de 11^e eeuw in omvang toe. In deze tijd beschikte de graaf van Werl in Westfalen over de grafelijke rechten. Klaarblijkelijk was hij de initiatiefnemer tot de bouw der nederzettingen; zijn schouten moeten we volgens Wassermann³ als de organisatoren hiervan beschouwen. De kolonisatie door middel van opstreknerdertzettingen ging ook in de 12^e eeuw nog voort. In nabij Uggant gelegen nederzetting Victorbur werd in de oudste horizonten van drie verhoogde woonplaatsen aardewerk uit de 11^e/12^e eeuw aangetroffen. Deze nederzetting moet dus op zijn laatst in de 12^e eeuw al hebben bestaan. De herkomst van de kolonisten ligt in naburige oude nederzettingen. In het geval van St. Georgiwold was dat de nederzetting Holtgaste, bij Weenermoor de plaats Weener, en in het geval van Böhmerwold en Marienchor vermoedelijk de wierdenederzetting Jemgum.

Terugverlegging van nederzettingen

Na de problemen die in de late Middeleeuwen ontstonden als gevolg van slechte afwatering in de agrarische gebruiksgebieden traden veranderingen op in het nederzettingenbeeld. Zo verplaatste men de boerderijen van de opstrek-nederzettingen veelvuldig van hun oorspronkelijke positie naar de door veenontginning teruggeschoven veenrand of tot aan de rand van de geestgrond. Dat gebeurde dan in meerdere stappen. In het Reiderland toont de positie van de eerdere voorgangernederzettingen van St. Georgiwold en Weenermoor- ca. 1200 m oostelijk van het huidige dorp aan de "Middelweg" - dat na de doorbraken van de Eems in de 14^e eeuw het terugleggen van deze nederzettingen naar het westen noodzakelijk werd. Hiervan bestaat weliswaar geen historische

overlevering, maar bouw-werkresten en archeologische vondsten, zoals resten van vroegere, afgebroken kerken, maken deze reconstructie mogelijk. Het noordelijk deel van Weenermoor en de nederzetting St. Georgiwold werden op het nog niet overvloede laagveen teruggelegd, het zuidelijk deel van Weenermoor tot op de rand van het hoogveen. Enkele boerderijen van de meer naar het zuiden gelegen nederzettingen Boen en Wymeer werden teruggelegd op daar aanwezige 'zandeilanden' (Geestinseln), en andere tot op het hoogveen. Met deze stapsgewijze verplaatsing van boerderijen

in de richting van de veenrand verzwakte de lijnvormige structuur der dorpen.

Een parallelle terugverlegging van nederzettingen zien we ook in het Wesermarsch gebied. Hier konden voor de thans ca. 5 km ten westen van Brake gelegen nederzetting Strückhausen drie voorgangernederzettingen worden gereconstrueerd. De oudste fase van deze nederzetting lag ca. 3000 m, de tweede fase ca. 2000 m, en de derde fase ca. 1000 m ten oosten van de huidige nederzetting. De ligging van de huidige oude kerk aan de 'Kirchweg' getuigt nog van die derde fase.⁸ Ook hier waren vernattingsproblemen als gevolg van veenontginning en bodemdaling, alsmede van de doorbraak van de Lockfleth tussen Seefeld en Brake in 1362, de doorslaggevende oorzaak van deze gefaseerde

Afb. 5 – St. Georgiwold, Locaties van de middeleeuwse nederzetting (blauw), middeleeuwse kerk (paars) en huidige kerk (rood). Rode lijnen: Autobahn tracé. Gewijzigd naar Wassermann, 1985. Met toestemming van Ostfriesische Landschaft Aurich. Digitale bewerking: R. Kiepe.

teruglegging van de nederzettingsas.

Middeleeuwse voorgangers van de opstrek-nederzettingen – de studie van St. Georgiwold

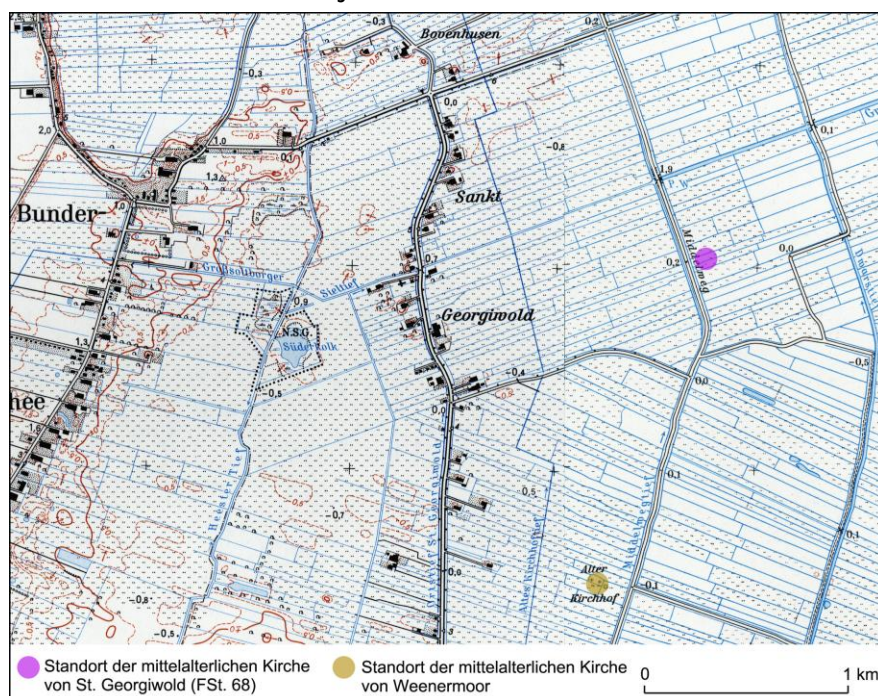
De ontwikkeling van het terugleggen van nederzettingen is goed onderzocht voor St. Georgiwold; hiervan volgt nu een samenvatting. Archeologische vondsten uit 1986 maken aannemelijk dat de huidige nederzettingen St. Georgiwold en Weenermoor drie voorgangers hadden, die meer oostelijk in het veen gelegen hebben. De oudste, middeleeuwse nederzettingsas lag ca. 3000 m oostelijk op resp. parallel aan de weg aan de westkant van de 'Geise' resp. 'Olle Ems' (zie Afb. 2). Hier was over een zandkop een wierde opgeworpen, die 1.20 m hoger lag dan de omgeving.

Reeds in de late Middeleeuwen werd in St. Georgiwold in een eerste stap de nederzettingsas ca. 1000 m teruggelegd op de lijn van het Dwarstief, dwz. In de richting van het veen (Afb. 5). Hiervoor spreken de volgende feiten. Ten eerste: het verloop van de 'Alte Geisedeich' (ter bescherming tegen overstrooming vanuit de Eems) in ongeveer noord-zuid richting tussen Geiseweg en Dwarstief en het gebied van Weenermoor, en zijn noordelijke voortzetting in het gebied van St. Georgiwold. Vervolgens: de locatie 'Vossbarg', een cirkelvormige nederzettingsplaats ca. 1000 m ten Z. van de grens met St. Georgiwold, die

in 1962 helaas door afgraving verdwenen is. Tenslotte moeten drie wierden, direct ten W. van het Dwarstief, met concentraties van middeleeuws aardewerk eveneens tot deze nederzettingsfase gerekend worden.

In een tweede fase werd in St. Georgiwold, wegens voortschrijdende vernatting van de bedrijfsgronden, ook in de late Middeleeuwen de nederzettingsas nog eens ca. 1000 m naar het westen verlegd, tot op de lijn van de Middelweg (zie Afb. 5). Daarvoor spreken de schriftelijke overlevering omtrent de vestiging van een kerk in de 15^e eeuw, evenals 13 aardewerk-scherven en een stuk van een basalten maalsteen op een niet meer bewoonde wierde. Dergelijke maalsteenfragmenten zijn in deze streek typisch voor middeleeuwse nederzettingen.

Ook in Weenermoor zijn er overeenkomstige aanknopingspunten voor een teruglegging van de nederzetting tot op deze lijn. Zo werden ca. 600 m ten Z. van het

Afb. 6 – Standplaats van de middeleeuwse kerk van St. Georgiwold (paars), en van de middeleeuwse kerklocatie "Alter Kirchhof" (bruin), ingetekend op topografische kaart 1:25.000 Bl. 2709/2710. Met toestemming van LGLN. . Digitale bewerking: R. Kiepe.

Afb. 7 – Het „Alter Kirchhof“ bij Weenermoor, gezien vanuit het zuidoosten. (Foto: NIhK)

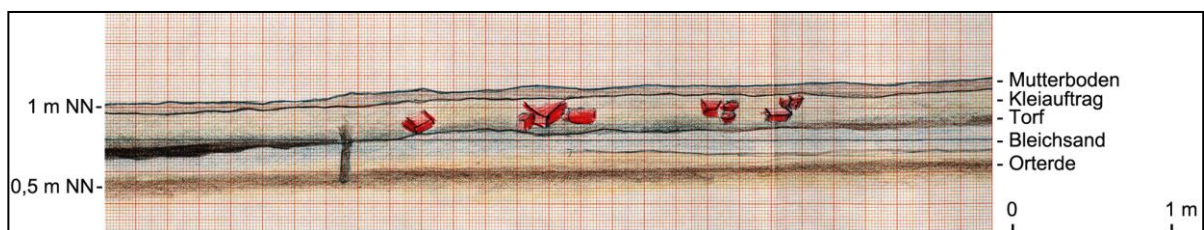
„Alter Kirchhof“ (Afb. 6) 150 13^e eeuwse kogelpot wandscherven gevonden. Voorts zes rand- en 35 wandscherven van kogelpotten uit de 13^e tot 14^e eeuw en een scherf van Pingsdorf aardewerk ca. 1000 m ten N. van het „Alter Kirchhof“ ten westen van de Middelweg. Tenslotte werden op ca. 200 m ten N. van het „Alter Kirchhof“ nog rand- en wandscherven van kogelpotten aangetroffen, vermoedelijk stammend uit het begin van de 13^e eeuw. Het nog op hedendaagse kaarten vermelde „Alter Kirchhof“ van Weenermoor is op ca. 200 m ten westen van de Middelweg nog in het landschap van verre herkenbaar als een met bomen begroeide wierde (Afb. 7). Op deze markante wierde – 2 meter hoger dan het omringende land – werden fragmenten van middeleeuwse kogelpotten gevonden. Direct oostelijk, bevindt zich de ruïne van een pastorie. Het „Alter Kirchhof“ geeft daarmee de locatie aan van het oude nederzettingslint aan, op een vergelijkbare

wijze als de oude kerk van Strückhausen ten W. van Brake.

De opbouw van de middeleeuwse woonplaatsen aan de Middelweg kon worden onderzocht bij de aanleg van de Autobahn op ca. 60 m ten westen van de Middelweg. Op het archeologisch profiel in Afb. 8 is te zien dat de bovenste 15 – 20 cm van de onderliggende zandkop zich tot loodzand (‘Bleichsand’; bleekgrijze uitspoelingshorizont) heeft ontwikkeld; daaronder vormde zich een oerlaag (‘Orterde’). De woonplaats is met opgebrachte klei verhoogd; langs de flanken wordt het loodzand afgedekt met een tot 15 cm dikke laag hoogveenturf. Boven de turf laag ligt een ca. 30 cm dikke kleilaag met stukken houtskool en veel baksteenpuin. Daar overheen ligt een bouwvoor (‘Mutterboden’).

De middeleeuwse voorloper van de kerken van St. Georgiold en Weenermoor

Ook in St. Georgiold wijst de locatie van de vroegere middeleeuwse kerk op verplaatsing van de nederzetting. De voorangster van de huidige kerk stond in de 15e eeuw direct ten oosten van de Middelweg. Ze stond op een van St. Georgiold in oostelijke richting tot voorbij de Middelweg lopende strook land, het ‘Kirchenland’, vlak naast het tracé van de Autobahn (Afb. 5). Een oorkonde uit ca. 1456 vermeldt de eigendomswisseling van twee

Afb. 8 – St. Georgiold, 1986, Middelweg. Nederzettingslocatie FSt. 2710/7:67, Archeologisch profiel. Digitale bewerking: R. Kiepe. Rood: baksteenpuin

Afb. 9 – De huidige kerk in St. Georgiwold, gezien vanuit het zuidwesten (links) en oosten (rechts). Foto: NlhK. Digitale bewerking: R.Kiepe.

percelen kerkeland, en geeft hiervoor als positie aan ‘up den Wolde, in dem Kerspel to der Holtgast’¹³. St. Georgiwold – toen als *up den Wolde* te beschouwen – bezat in die dagen nog geen eigen kerk, maar was ondergebracht bij de parochie Holtgaste. In een kerkregister omstreeks 1475 wordt Holtgaste als zelfstandig kerspel genoemd; de ‘ecclesia’ te Upwolde (St. Georgiwold) wordt echter wegens overstroming als vacant opgetekend¹⁴. De kerk

Afb. 10 – St. Georgiwold, 1986, Middelweg. Blootgelegd grondplan van de kerk. Voor de westelijke muur van het schip (links) de met grijs zand opgevulde funderingssleuven van de toren (zie ook Afb. 11 en 12). Foto: W.H. Zimmermann. Digitale bewerking: R.Kiepe.

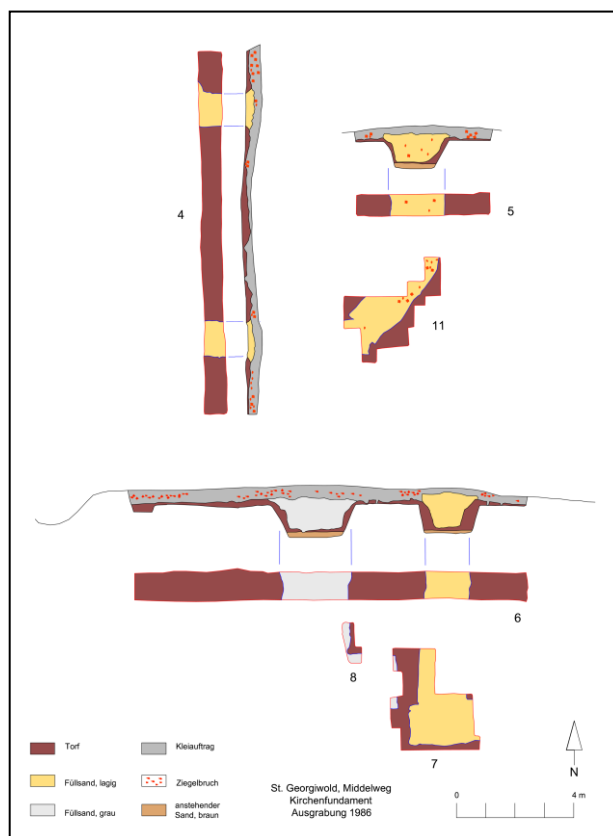
aan de Middelweg van St. Georgiwold moet dus na 1456, maar wel voor 1475, zijn ingewijd. Volgens een inscriptie in het koor is de kerk in de huidige nederzetting (Afb. 9) niet later dan in 1685 gebouwd. Dit betekent dat de laatste boerderijen

Afb. 11 – St. Georgiwold, 1986, Middelweg. Plattegrond van de kerk met positie van de opgravingsleuven. Digitale bewerking: R.Kiepe, R. Stamm.

langs de Middelweg al eerder naar hun huidige positie moeten zijn verplaatst. Hiervoor was wederom de van oost naar west toenemende vernatting van het bouwland verantwoordelijk. Bovendien kon de ligging van de kerk in de 15^e eeuw bevestigd worden door een archeologische opgraving door het NIhK (Afb. 10). Ter hoogte van de ringwalvormige kerkwierde is het perceel land enigszins verbreed (Afb. 4, onder). De ringwal is tot 45 cm verhoogd, het centrale deel niet meer dan 13 cm. De wierde meet aan de bovenzijde ca. 9 m bij ca. 25 m; aan de basis ca. 17 bij ca. 30 m.

In 1986 werden de fundamenteën van de oude kerk opgegraven (Afb. 11). De lengte van het schip + koor bedroeg ca. 16,50 m, en de breedte ca. 8,70 m. De plattegrond toont in het koorgedeelte een voor hier voorkomende middeleeuwse kerken karakteristieke apsisafsluiting met drie zijden van een oktagoon (achthoek), zoals die ook bij de kerken van het huidige St. Georgiwold en Böhmerwold te zien is. Onder het schip waren de fundamenteën 1,20 – 1,50 m breed, onder het koor ca. 1,80 m, en onder de toren 2,00 – 2,20 m. Uit de profieldoorsneden van Afb. 12 valt het volgende af te leiden. Voor de fundamenteën werd het veen vrijwel volledig uitgegraven. De fundamenteleuven onder het schip en het koor werden opgevuld met geel zand, die onder de toren met grijs zand (zie Afb. 10 – 12). Daar aangetroffen stukken baksteen wijzen mogelijk op afbraakresten van de oude kerk. De bakstenen met een breedte tussen 12,5 en 14,5 cm en een dikte van tussen 7,5 en 9 cm wijzen zonder twijfel op het ‘kloosterformaat’ dat hier in de Middeleeuwen voor kerkbouw werd gebruikt¹⁵. Er werden geen complete bakstenen gevonden, hetgeen er op wijst dat deze hergebruikt zijn bij de

Afb. 12 – St. Georgiwold, 1986, Middelweg. Profieldoorsneden door de funderingsleuven van kerk en toren (vgl. Afb. 11). Digitale bewerking: R.Kiepe, R. Stamm.

bouw van de nieuwe kerk in het huidige nederzettingsslint. De plattegrond van de huidige kerk aan de Middelweg past dan ook vrijwel precies op die van de oude middeleeuwse kerk aan de Middelweg.

Ook het ‘Alte Kirchhof’ van Weenermoor werd archeologisch onderzocht middels sonderingen direct ten zuiden van de wierdeverhoging. Hierdoor werden de met grijs zand opgevulde funderingsleuven van de vroegere . middeleeuwse kerk van Weenermoor aangesneden. De funderingsleuven waren hier vergelijkbaar met die van de oude kerk van St. Georgiwold, namelijk ca. 1,6 m breed en diep. Ook het grondplan had vrijwel dezelfde breedte van 8,5 m, maar was anders dan bij de oude kerk van St. Georgiwold, 23 m lang.

Latere ontwikkelingsfasen

De verdere ontwikkeling van de oostfriese opstrek-nederzettingen verliep als volgt. Nadat iedere kolonist voor zich zelf turf had gewonnen volgde uitoefening van het boeren bedrijf. Volgens de latere opsplitsing – meestal pas in de 19^e eeuw – van de gemeenschappelijke boeren gronden in het aangrenzend laag gelegen gebied vormde het grasland samen met het hoogveen een bedrijfsgrootte van gemiddeld 40 ha ⁵. Hiermee was de gemiddelde landoppervlak van een boerderij twee maal zo groot geworden als tijdens de oprichtingsfase van de nederzettingen.

Terugverlegging van nederzettingen en hun kerken – parallellen uit Nederland

Provincie Groningen

Ook van het aangrenzende gebied langs de randen van de Dollard zijn middeleeuwse opstrek-nederzettingen aan de rand van het veen, met latere verplaatsingen van de boerderijen, bekend. Zo hadden zich o.a. in de nederzettingen Vriescheloo, Bellingwolde en Den Ham (ongeveer 15 km ten Z. van de huidige Dollard) eveneens vernattingsproblemen voorgedaan als gevolg van veenexploitatie en bodemdaling. Dit leidde tot een in meerdere fasen verlopende terugtrekking van de bewoning naar drogere locaties¹⁶.

De vroegmiddeleeuwse nederzetting, die als voorganger van Vriescheloo kan worden beschouwd, werd aan de oever van de Westerwoldsche Aa aangetroffen¹⁷. Voor de sinds de late middeleeuwen tot heden bestaande opstrek-nederzetting Vriescheloo kan men drie verschillende posities van de nederzettingen aan nemen, die alle parallel verlopen aan de huidige dorpsas.

De laat-middeleeuwse as zou ongeveer 1200 m ZO van de Westerwoldsche Aa kunnen liggen, waar thans een knik in het verloop der perceelgrenzen opvalt¹⁸. De oudste aardewerk vondsten uit deze vroegere nederzettingen locaties dateren uit eind 12^e eeuw, de jongste uit de 15^e eeuw. Daarom wordt voor deze nederzetting een bewoningsduur van maximaal 300 jaar aangenomen¹⁸. De nederzettingen sas uit de vroeg-Nieuwe Tijd, met een archeologisch aangetoonde kerkbasis uit de 15^e/16^e eeuw, ligt ongeveer 1800 m ZO van de Westerwoldsche Aa en is op een kaart uit de 19^e eeuw nog als een lijn ("Oude Weg") te herkennen¹⁸. Deze nederzettingen fase is duidelijk het gevolg van een terugverlegging der boerderijen van de middeleeuwse nederzettingen rij, en duurde maximaal 300 jaar.

Iets meer naar het noordoosten bevindt zich de opstrek-nederzetting Bellingwolde, die duidelijk maar één keer is verplaatst. De recente nederzettingen lijn van Vriescheloo, met de kerk uit 1717, ligt 2300 m ten ZO van de Westerwoldsche Aa, op de rand van de zandgrond^{16,18}. In het geval van Vriescheloo hebben we te maken met een eerste terugverlegging over ongeveer 600 m in de 15e/16e eeuw, en met een volgende terugverlegging over ongeveer 500 m op zijn laatst in het begin van de 18^e eeuw.

Provincie Friesland

Lintvormige nederzettingen met brede percelen zijn ook in het veengebied van Friesland, ongeveer 20 km vanaf het IJsselmeer, te vinden. Vele hiervan zijn volgens vernatting al in de Middeleeuwen verplaatst. In enkele gevallen zijn ook opstrekpercelen te herkennen, bijvoorbeeld in het 7 km oostelijk van Leeuwarden gelegen Suawoude⁵. Deze neder-

zetting werd in de Middeleeuwen van het lage veengebied naar de drogere rand van de zandgrond verplaatst.¹⁹

De venen rondom de tussen Akkrum en Sneek gelegen veennederzettingen Akmarijp, Terhorne en Terkaple (gemeente Skarsterlân) werden in de volle Middeleeuwen in cultuur gebracht²⁰. Op de Schotanus Atlas van 1693 zien we niet ver NO van deze nederzettingen de “Kappelster Poelen” en de “Hornster Poelen”²¹. Deze overblijfselen van waterdoorbraakplaatsen zijn getuigen van dezelfde vernattingsproblemen in het ontgonnen veen als we ook zagen langs de rand van de Dollard en in het Wesermarsch gebied. Klaarblijkelijk werden ook hier de nederzettingen al in de Middeleeuwen stap voor stap naar drogere gebieden verplaatst. Daarbij gingen de bewoners van de verschillende nederzettingen op uiteenlopende manieren te werk. Zo bleef Terhorne met zijn opeenvolgende drie nederzettingen op de oorspronkelijke uit de 11^e eeuw stammende nederzettingen, die zo’n 2500 m ten NO van het huidige Akmarijp lag. Terkaple werd op zijn laatst pas in de 12^e eeuw zo’n 1800 m naar het ZW verlegd, waar toen ook een tufstenen kerk werd gebouwd²⁰. De nederzetting bleef tot op heden op die plek bestaan. Meer naar het Zuiden, ligt in het verlengde van deze se-

cundaire rij van dorpen uit de 12^e eeuw de archeologisch aangetoonde middeleeuwse kerklocatie “Olthof” (oud kerkhof) van St. Jansga. Dit bevestigt daarmee ook de positie van de bewoningsas van een voorgangernederzetting van het huidige Akmarijp²¹. Bijgevolg wordt hier de secundaire ligging van de nederzetting Akmarijp van vóór de 12^e eeuw vermoed²⁰. Nog in de loop van de 13^e eeuw werd Akmarijp met St. Jansma voor de tweede keer verlegd, en kwam op zijn huidige – tertiaire – positie terecht²¹. Met deze positie wordt het kerkhof van St. Jansga al in de Schotanus Atlas van 1693 opgetekend, maar de kerk aldaar als reeds afgebroken of vervallen weergegeven²¹. Een archeologisch onderzoek op het kerkhof “Olthof” van St. Jansga heeft de vorm van het kerkfundament goed zichtbaar gemaakt. De lengte van het rechthoekige kerkgebouw bedroeg ongeveer 14 m, de breedte ongeveer 8 m; De funderingssleuven waren ca. 1,5 m breed. De kerk was daarmee iets kleiner dan die in St. Georgiawold. Een torenfundering werd in St. Jansga echter niet aangetroffen. De archeologische datering van de vroegere kerk van St. Jansga komt uit op de 13^e eeuw, en past daarmee goed bij de positie in de nederzettingenrij uit de 12^e eeuw.

Noten

¹ Deze publicatie is een bewerking van een voordracht gehouden op het symposium “Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard”, 19 september 2009, Leer, Oost-Friesland. Vertaling en bewerking: K. Essink.

² Henninger, W., B. Kappelhoff & H. Schumacher (Hrsg.), 2005. *Die große handgezeichnete Campsche Karte von Ostfriesland von 1806. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen* 226. 6 farbige Karten, Maßstab 1:50 000, Hannover.

³ Behre, K.-E., 1970. *Die Entwicklungsgeschichte der natürlichen Vegetation im Gebiet der unteren Ems und ihre Abhängigkeit von den Bewegungen des Meeresspiegels. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 9: 13-47. Hildesheim.

⁴ Wildvang, D., 1938. *Die Geologie Ostfrieslands. Mit einer geologischen Übersichtskarte 1:100 000*, Berlin.

-
- ⁵ Wassermann, E., 1985: *Aufstrecsiedlungen in Ostfriesland. Ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Moorkolonisation*. Göttinger Geographische Abhandlungen 80. Göttingen.
- ⁶ Steinmetz, W.-D., 1989. *Archäologische Untersuchungen zur Siedlungsgeschichte der Oldenburgischen Moorrandsiedlungen. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 17: 125-165. Hildesheim.
- ⁷ Brandt, K., 1984. *Die mittelalterliche Siedlungsentwicklung in der Marsch von Butjadingen (Landkreis Wesermarsch). Ergebnisse archäologischer Untersuchungen. Siedlungsforschung* 2: 123-146. Bonn.
- ⁸ Ey, J., 1993. *Hochmittelalterlicher Landesausbau im Wischengebiet Butjadingens*. In: E. Elzholz (Hrsg.), *Nordenham - Die Geschichte einer Stadt*: 46-48. Oldenburg.
- ⁹ *Niedersächsisches Landesarchiv – Staatsarchiv Aurich, Rep. 6, Nr. 2323.*
- ¹⁰ Ey, J., 1991. *Hochmittelalterlicher und frühneuzeitlicher Landesausbau zwischen Jadebusen und Weser. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 18: 1-88. Hildesheim.
- ¹¹ Friedländer, E. (Hrsg.), 1881. *Ostfriesisches Urkundenbuch 2, Nachträge und Anhänge*, Emden.
- ¹² Lengen, H.van, 1973. *Geschichte des Emsigerlandes vom frühen 13. bis zum späten 15. Jahrhundert. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands* 53, Aurich.
- ¹³ Friedländer, E. (Hrsg.), 1878: *Ostfriesisches Urkundenbuch 1 (Jahre 787-1470)*, Emden.
- ¹⁴ Friedländer, E. (Hrsg.), 1880: *Ostfriesisches Urkundenbuch 2 (1. Liefg. Jahre 1471-1481)*, Emden.
- ¹⁵ Bericht J. Seehusen 1986, *Ortsakten der Ostfriesischen Landschaft*.
- ¹⁶ Groenendijk, H. & W. Schwarz, 1991: *Mittelalterliche Besiedlung der Moore im Einflußbereich des Dollarts: Ergebnisse und Perspektiven. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 14, 39-68, Oldenburg.
- ¹⁷ Groenendijk, H., J. van Veen & H. Woldring, 2011: *Terug naar Vriescheloo (Gr.)*. *Paleo-aktueel* 22, 65-74.
- ¹⁸ Groenendijk, H., 1989: *Dollartflucht oder allmähliche Siedlungsverschiebung? Ein Steinhaus und Wirtschaftsspuren aus dem späten Mittelalter im überschlickten Moor bei Vriescheloo (Gem. Bellingwolde, Prov. Groningen)*. *Palaeohistoria* 31, 267-305, Rotterdam etc.
- ¹⁹ *Persoonlijke mededeling G.J. de Langen, juli 2011.*
- ²⁰ Langen, G. J. de, P.J. Orbons, T. Perger, J. van der Vaart & M. Wispelwey., 1994: *Onderzoek van de kerk op het 't Olthof van Akmarijp (Fr.)*. *Paleo-aktueel* 5, 102-106, Groningen.
- ²¹ Bijl, B. & S.J. Tuinstra, 2000: *Onderzoek naar het Kerkterrein van St. Jansga te Akmarijp, Gemeente Skarsterlân, Provincie Fryslân*. ARC B.V., Groningen. ARC-Publicaties 33.

Adres van de auteur:

Dr. J. Ey

Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK)

Wilhelmshaven

E-Mail: ey@nihk.de

Dit artikel dient geciteerd te worden als:

Ey, J., 2013. *Middeleeuwse opstreknedersettingen in het oostelijk Dollardrandgebied*. In: K. Essink (Red.), *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard*, Stichting Verdrongen Geschiedenis, Groningen: 61-73. (ook: online op www.verdrongengeschiedenis.nl)